

16. 19. Yüzyıla Ait Bir Tıp Kitabı: *Risâle-i Mücerrebât***Mehtap ALPER²**

APA: Alper, M. (2024). Yüzyıla Ait Bir Tıp Kitabı: *Risâle-i Mücerrebât*. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (42), 245-256. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13980235>

Öz

Tarihî tıp metinlerinin bir örneği olan *Risâle-i Mücerrebât*, 19. yüzyılın sonlarında Abdullah Sıtkı'nın öğrencilerinden Ali-er Rızâ tarafından istinsah edilmiş mensur bir tıp kitabıdır. Eserde Hicrî 22 Recep 1299 ve Rumi 24 Mayıs 1288 olmak üzere iki tarih tespit edilmiştir. *Risâle-i Mücerrebât* ta yetmiş üç yaprak bulunmaktadır. 06 Mil Yz A 7700 numarasıyla kayıtlı olan eser, Milli Kütüphane' dedir. Eserde 109 bap bulunmaktadır. Arap harfli harekeli nesihle yazılan eserde kimi sayfalarda hareke kullanılmamıştır. *Risâle-i Mücerrebât* klasik İslam tıbbı çerçevesinde yazılmıştır. Eserde çeşitli organlardaki hastalıklar, unutkanlık, nezle, güneş yanıkları, kulunç, kaygı ve üzüntü vb. hastalıkların tedavi yöntemlerinden bahsedilmiştir. Eserde bulunan kimi terkipler, 19.yüzyıldan önce yaşadığı bilinen Sultan Süleyman, Giray Han ve Sultan Selim gibi ünlü isimler için hazırlanmıştır. Eserdeki macunlara katılan bitkilerin karşılıklarıyla verildiği bir liste, kısa bir sözlük niteliği taşımaktadır. Bu tıp eserinde kumaşlardaki lekelerin doğal yöntemlerle çıkarılması gibi az da olsa farklı konulara da yer verilmiştir. *Risâle-i Mücerrebât*, yazıldığı dönemin hekimlerine dair kısa da olsa bir bilgiyi içermektedir. Eser, 19.yüzyıl Osmanlı tıbbı konusunda bilinen bu gerçeği vurgulaması bakımından önemlidir. Hekime göre yalancı bir doktorun tedavisindenense zorunluluk hâlinde doğal bir yöneme başvurmak daha iyidir. *Risâle-i Mücerrebât* adlı Türkçe tıp kitabının tarihî tıp metinleri konusunda yapılan çalışmalara ve 19.yüzyıl tıp tarihine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: *Risâle-i Mücerrebât*, 19.yüzyıl Osmanlı tıbbı, Tıp kitabı

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışma "Risâle-i Mücerrebât" adlı Osmanlı Türkçesiyle yazılmış bir eserden üretilmiştir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: 3

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 02.09.2024-**Kabul Tarihi:** 20.10.2024-**Yayın Tarihi:** 21.10.2024; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.13980235>

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Assist. Prof., Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Education, Dep Department of Turkish and Social Sciences Education (Sivas, Turkey), **eposta:** alper.mehtap@hotmail.com, **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0003-3024-5378>, **ROR ID:** <https://ror.org/04f81fm77>, **ISNI:** [0000 0001 2259 4311](https://orcid.org/0000-0001-2259-4311), **Crossref Funder ID:** [501100002966](https://orcid.org/501100002966)

A Medical Book from The 19th Century³

Abstract

An example of historical medical texts, *Risâle-i Mücerrebât* is a prose medical book copied by Ali-er-Rıza, one of Abdullah Sitki's students, in the late 19th century. Two dates have been determined in the work: 22 Recep 1299 according to the Hijri calendar and 24 May 1288 according to the Rumi calendar. There are 73 pages in the *Risâle-i Mücerrebât*. The work registered with number 06 Mil Yz A 7700 is the Natioanl Library. There are 109 chapters in the work. The work is written in Arabic script with vowel points and no vowels are used on some pages. *Risâle-i Mücerrebât*, was written within the framework of classical Islamic medicine. In the work Treatment methods for diseases in various organs, forgetfulness, sunburn, fatigue, anxiety and sadness etc. are mentioned. Some of the compound drugs in the work were prepared for famous names such as Sultan Süleyman, Giray Han and Sultan Selim, who were known to have lived before the 19th century. A list of the plants added to the pastes in the work, with their equivalents, serves as a short dictionary. This medical work also includes a few different topics, such as removing stains from fabrics with natural methods. *Risâle-i Mücerrebât* contains brief information about some physicians who lived during the time it was written. This brief information has about the unqualified doctors seen in this age. The manuscript is important because it states a known fact about 19th century Ottoman medicine. According to the doctors, it is better to resort to a natural method in case of necessity than to receive treatment from a lying doctor. It is thought that the Turkish medical book titled *Risâle-i Mücerrebât* will contribute to the studies on historical medical texts and the history of 19th century medicine.

Keywords: *Risâle -i Mücerrebât*, 19th Century Ottoman Medicine, medical book

Giriş

Bu çalışmada *Risâle-i Mücerrebât* adlı tıp eserinin tanıtılması amaçlanmıştır. Eserin bilinen tek nüshası, tarafıma günümüz yazısına aktarılmıştır. Daha sonra bu metinden seçilen veriler bu çalışmada kullanılmıştır. Hicrî 22 Recep 1299 ve Rumi 24 Mayıs 1288 olmak üzere iki tarih bulunan eser, 1881 ile 1882 yılları arasında Ali er- Rızâ tarafından istinsah edilmiştir. Eser, 19.yüzyılda yazıldığı için Osmanlı tıbbının bu yüzyıldaki durumuna kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Daha önceki yüzyıllarla karşılaştırıldığında, 19.yüzyılda Osmanlı tıbbının Batı'ya fazla dönük olduğu ve daha çağdaş görünümlü bir nitelik kazandığı görülmektedir (Demirhan,1982:151). II. Mahmud zamanında Tıphâne ve Cerrahhâne'nin açılması, tıp eğitiminin Batılı anlamda yenilenmesine yönelik atılan adımlardandır. O dönemde açılan ilk hastaneler, askerî nitelik taşımakla birlikte, sivil

³ **Statement (Thesis / Paper):** This study is based on a work written in Ottoman Turkish called "Risâle-i Mücerrebât". It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received - Turnitin, Rate: 3

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, **Article Registration Date:** 02.09.2024-**Acceptance Date:** 20.10.2024-

Publication Date: 21.10.2024; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.13980235>

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

hastanelerin sayısında zamanla artış olmuştur. Bu sağlık kurumlarında çalışan yabancı hekimler, Batı tıbbında görülen gelişmeleri aktarırken tıp eğitimi almaları için Avrupa'ya gönderilen öğrenciler de olmuştur (Göktaş, 2014:99). Bu dönemdeki tıp eğitiminde özellikle Fransa örnek alınmıştır ve yurt dışına gönderilen öğrencilerin de bu ülkeye gönderilmesi tercih edilmiştir. Aynı dönemde Viyana Tıp Fakültesi'nden getirilen uzmanların etkisinden de söz etmek mümkündür (Kahya,1987:501).

Çeşitli yenileştirme ve iyileştirme çabalarına tanık olunan 19.yüzyıl Osmanlı tıbbı, birtakım olumsuzlukları da içerisinde barındırmaktadır. Örneğin, daha önceki yüzyılda olduğu gibi yetersiz hekimler, yine bu yüzyılda da çalışmaya devam etmişlerdir.1861 tarihli bir nizamnameyle diplomasız cahil hekimlerin faaliyetlerine yasaklar getirilmiştir. Hekim sayısının yetersizliği de bu yüzyılda yaşanan başka bir sorundur (Akdeniz,1977:157-158). Bu dönemdeki hekim ihtiyacını karşılama amacına yönelik olarak kurulan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne, bu ihtiyacı karşılayabilmek için yeterli olmamıştır (Göktaş,2014:103).

19. yüzyıl Osmanlı tıbbında Batı'ya dönük birtakım yenilikler getirilmiştir. Fakat bu yüzyılda daha önceki tıp usulleri tamamıyla bırakılmamıştır (Ünver, 1983: 29). 19.yüzyılda tıp okullarının açılmasına ve Batı tıbbının yavaş yavaş öğrenilmesine karşın eski kitapların Arapçadan Türkçeye tercüme edilmeye devam edildiği görülmektedir (Aydın,2006: 235). Müslüman hekimler, 19.yüzyılda darüşşifalarda veya bir hekim dükkânında usta-çırak yöntemiyle yetişmektedir ya da Süleymaniye Medresesi'nde klasik bir eğitim alabilmektedir(Yıldırım,2015:126).

Tarihî tıp metinlerinin esasını oluşturan ve Empedokles'e (İ.Ö. 504-433) atfedilen *Ahlat-ı Erba* teorisi, 19.yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir (Yıldırım,1981:28). Hekimler, muayene ettikleri hastalarda en önce *saфра*, *balgam*, *kan ve sevda* adı verilen dört hılttan(dört unsurdan) hangisinin etkili olduğunu ve üstün geldiğini aramışlardır. Dengeyi bozan unsurun hangisi olduğu kestirildikten sonra ise hastalığın ne olduğunu tespit etmeye çalışmışlardır. Hastalığın tedavisi edilebilmesi için vücutta üstün gelen hıltın doğru tespit edilebilmesi önemli görülmüştür. Türk hekimliği de bu unsurlar ve *Ahlat-ı Erbaa* esasları üzerine kurulmuştur (Uludağ,2010:12-14).

Osmanlı dönemi bilginlerinden Ebû Bekir Nusret Efendi, insan yüzlerinin farklı olması gibi mizaçların da farklılık gösterdiğini ve bir ilacın her mizaca uygun olmasının nadiren görülebilecek bir durum olabileceğini şöyle dile getirmiştir:

“Ve nâdir vâkı' olur ki, bir ilâc maraz-ı ma'îyyetden her mizâca muvâfık gele. Zîrâ emzicetin ihtilâfı, benî âdemin çehrelerinin ihtilâfına benzer. Eğer bu husûs imkânda olaydı bir maraza beş yüz ilâc yazmazlar idi. Hemân ma'rifet, sen kendi mizâcına muvâfık gelen ilâcı bulmaktır...”(Özkaya,2017:20-41).

19. yüzyıl hekimlerinden Mustafa Hami Paşa, mizaçları *asabî hıltlar*, *damar*, *saфра* ve *kan hıltları* şeklinde sınıflandırmış ve bu konuyu eserinde bir bölümde ele almıştır:

“İşbu bâb emzicenüñ ta'rif ve beyânındadır. Ve emzice-i insâniyye dahı dört kısma münkasımdır...”
(Turan,2015:42-182).

19. yüzyıl Osmanlı tıbbında, eski yöntemlerden henüz vazgeçilmese de Batı tıbbına ait yöntemin artık girmiş olduğu görülmektedir. Bunun ilerlemesinde de Batı tıbbının yeniliğini anlayan ve bunun gerekliliğine inanan Sultan Abdülmecid'in önemli rolü olmuştur (Ünver, 1983: 29).

4 Diplomasız hekimler konusunu tanımlayan 19. yüzyıla ait bir belge için bk. (Hayırlıdağ, 2019:13).

1. *Risâle-i Mücerrebât*'ın nüsha özellikleri

Risâle-i Mücerrebât, el yazması eser, Milli Kütüphane 'de 06 Mil Yz A 7700 numarasıyla kayıtlıdır. Eser, yetmiş üç yapraktan oluşmaktadır. Abadî kâğıt üzerine yazılan eserin boyutları, 241x195-2022x165 mm'dir. *Risâle-i Mücerrebât*, sırtı kahverengi meşin, mukavva bir cilt içerisinde. Kayıtlarda eserin Arap harfli-harekeli nesihle yazıldığı belirtilmekle birlikte, hareke kullanılmadan yazılan sayfalar olduğu tespit edilmiştir. Kayıtlarda eserin istinsah tarihi 1299 olarak verilse de eserde iki tarih olduğu tespit edilmiştir.

Yaprakları rutubet lekeli olan eserin söz başları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Bitki adları ve *eger, eger her kim* gibi yeni bir yöntemle geçişi gösteren ifadeler, kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eserde önemli görülen kelimelerin üstleri yer yer çizilerek verilmiştir. Eserdeki on beş, on altı ve on yedi arasında değişen satırlar bulunsa da genellikle on dört satırdan oluşan bir satır düzeni görülmektedir.

2. Eserin tarihi ve içeriği

Risâle-i Mücerrebât, Abdullah Sıtkı'nın öğrencilerinden Ali er- Rızâ tarafından istinsah edilmiş bir tıp kitabıdır. Bu bilgi, eserin son sayfalarında şöyle verilmiştir:

“Sevvedhü el-fakîru'l-hakîr ‘alî er-rızâ min telâmîzi ‘abd’ullâh es-sıdkî ğaferallâhu lehümâ ve setere uyûbehümâ ve limen nazara ve karae.”

Eseri istinsah eden Ali er- Rızâ hakkında taranılan kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Taranılan kaynaklardan birinde ulaşılan ünlü kimyager Ali Rıza Bey'in 1906'da ölmüş olması (Kahya,1987: 515), *Risâle-i Mücerrebât*' ın söz konusu bilim insanına ait olma ihtimalini düşündürmemiştir.

Risâle-i Mücerrebât' ın 72a sayfasında 22 Recep 1299; 72 b sayfasında ise Rumî 24 Mayıs 1298 olmak üzere iki tarih tespit edilmiştir. Bu tarihler, eserin 1881 veya 1882 arasında yazıldığı düşündürmektedir.

Risâle-i Mücerrebât, 109 baptan oluşmaktadır. Eser, 1a sayfasında besmele ile başlar. Daha sonra baplar sıralanır. Birinci bapta baş ağrılarının iyi geldiği belirtilen devalarla başlayan *Risâle-i Mücerrebât*, 109. bapta *def'-i lînet 'ishal'* ve bazı hastalıklara karşı kullanılacak devalarla sona ermektedir.

Eserde baş, diş, yüz ve burun gibi çeşitli organlarda görülen hastalıklar ile soğuk vurması, cüzzam, çiçek, kızamık gibi pek çok hastalığa iyi geldiği düşünülen tedavi yöntemlerinden bahsedilmektedir. 109 baptan oluşan eserin bazı baplarında işlenen konuları örneklendirmek için seçilen bölümler ve konuları şöyledir:

Birinci bâb: Baş ağrısı hakkındaki devalar açıklanmıştır (4b/1-8b/7).

İkinci bâb: Malihulya⁵ hakkındadır (8b/7-11a/10).

Üçüncü bâb: Sara hastalığının tedavi edilebilmesi hakkındadır (11a/10-12a/8).

Dördüncü bâb: Sersâm⁶ ve sevdanın çeşitli bitkiler ve yağlarla tedavi edilmesi konu edilir (12a/8-

⁵ Melankoli (Önler,s.1999: 205).

⁶ Menenjit (Önler,1999:258).

12b/6).

Beşinci bāb: Unutkan olan kimselere verilebilecek ilaçlar hakkındadır (12b/6-12b/3).

Altıncı bāb: Baştaki çıbanlar hakkındadır (12b/12-13).

Yedinci bāb: Burun kanını dindirmek için yapılması önerilen yöntemleri içerir (13b/3-14b/4).

Sekizinci bāb: Burun ağrıları ve yaraları hakkındadır (14a/7-14b/4).

On altıncı bāb: Ağız, dil ve dudak ağrılarının ilaçları hakkındadır (17b/10-18a/4).

On dokuzuncu bāb: Ensedeki sinir ağrıları hakkındadır (18b/11-18b/14).

Otuz sekizinci bāb: Nezleyle iyi geldiği belirtilen yöntemlerden bahsedilmektedir (24b/12-25b/6).

Dokuzuncu bāb: Diş ağrısına verilecek ilaçlar konusuna ayrılmıştır (14b/4-15a/3).

On üçüncü bāb: İnsanın yüzünü güzelleştiren bitkiler ve bir de yiyecekten söz edilmektedir (16b/5-17a/5).

On dördüncü bāb: Güneş yanıkları için yapılması gerekenler üzerinde durulmuştur (17a/5-17b/10).

Yirminci bāb: Göğüs ağrıları hakkındadır (19a/4-19a/12).

Yirmi beşinci bāb: Ses kısıklığının düzelmesinde faydalı olduğu düşünölen bitkilere yer verilmiştir (20a/4-20a/13).

Kırk dördüncü bāb: Dalak ağrısının tedavi edilebilmesi için önerilen ilaçlar hakkındadır (27a/19-28a/7).

Kırk beşinci bāb: Kulunç hastalığı hakkındadır (27b/16-28a/7).

Kırk dokuzuncu bāb: İç ağrıları ve karın ağrısı hakkındadır (29a/3-29a/17).

Elli üçüncü⁷ bāb: İnsanın bedeninin süst⁸ olması ve bevāřir hastalığının ilaçları hakkındadır. Bu bölümde Rüstem Paşa için hazırlandığı belirtilen basur terkibi de bulunmaktadır (31a/15-31b/15).

Elli beşinci bāb: Kaygı ve üzüntünün yok edilmesi için önerilen ilaçlar hakkındadır (32a/9-32b/15).

Elli sekizinci bāb: Kötürüm olanların ilaçları hakkındadır. Fazla kalmamak koşuluyla kaşıntı, balgam ve uyuz hastalıklarına da iyi geldiği belirtilen kaplıcalar bu hastalığa da iyi geldiği belirtilen tedaviler arasındadır (33a/15-33b/8).

Altmış ikinci bāb: Sıtma hastalığından bahsedilmektedir (34b/3-35a/2).

⁷ Bu bölüm ve bundan sonra gelen bölümde bapların sıralanması karıştırılmıştır.

⁸ Gevşek, güçsüz (Çetin,2020: 91).

Yetmiş yedinci bāb: Bu bölümde zehirlenmiş insanlara yönelik alınabilecek tedbirler yer almaktadır. (41b/4-42a/4).

Seksen yedinci bāb: Sinek, çekirge, karınca ve yılan gibi hayvanlardan korunmak için önerilen çeşitli yöntemleri içermektedir. (47b/12-48b/14).

Yetmiş sekizinci bāb: Kuduz köpek, yılan ve çıyan (çayan), akrep vb. zehirli (ağulu) hayvanların soktuğu kimseler için önerilen tedavi yöntemlerine yer verilmiştir (42a/ 4-43a/5).

Doksan dördüncü bāb: İnsana faydası olduğu düşünülen çeşitli ilaçlar konu edinilmiştir. Sakalları geç ağartan bir macun ve Ak Şemseddin edviye'leri bunlar arasındadır (54a/7-55b/6).

Doksan sekizinci bāb: Çeşitli merhemlerin yapıları hakkında bilgi verilmiştir (57a/2-58a/9).

Doksan dokuzuncu bāb: Bitkisel yağların nasıl yapılacağına dair bilgi verilmiştir (58a/10-58b/9).

Yüzüncü bāb: Gülden tesbih yapmak ve süttten yağ elde etmek hakkındadır (58b/10-59a/10).

Eserin 101.babında macunlara katılan bitkilere ait bir listeye yer verilmiştir. Bu kısım, kısa bir sözlük niteliğindedir: “*Ma‘cūnlara giren edviyelerin lügatleri beyānındadır* (59b/11-60b). Bu bölümde geçen bitki adlarının ve bazı yemek adlarının Türkçe, Arapça, Farsça Grekçe karşılıkları verilmiştir: “*encīre:ısrırgan dikenī , enḳardıyā: belādır; ferāsiyūn : yaban güneyisidir; müzeffere: et bile bişmiş çorba şaḳmīniyā. maḥmūdedir* (59a-62a). Bu bölümde az da olsa Türkçe bir bitki adının yine Türkçedeki farklı bir adlandırılışına da yer verilmiştir. *ḳalḳan dikenī: deve dikenī.* (60a/6).

Risāle-i Mücerrebāt'ta Doğu ve Batı bilim dünyasının ünlü hekimlerinin eserlerinden yapılan aktarmalara rastlanılmaktadır. Bunlardan birkaçı şöyle verilebilir:

“ebū ‘ali sīnā eydür eger bir kimse etin göyündürse veyā ‘aḳreb şoḳsa çörek otunıñ şuyını veyā kendüsini içseler nāfi‘dür (43a/2), “evvelki cālınūs ikinci eflātūn üçüncü boḳraş dördüncü irḫālīs bunlardan...” (70a /10-12).

Risāle-i Mücerrebāt ta yer alan şu ifade, kitabın öğretme amacıyla yazıldığına işaret etmektedir:

“ve gönül dönmesine ve ḳana ve bögrege ve ḫaşa nāfi‘ ve balıla yeseler ve daḫı bahaḳa ursalar nāfi‘dür oḳlum.” (67a/1-2).

Eserde verilen tedavi yöntemlerinden kimilerinin hekim tarafından denendiğini belirten ifadelere de rastlanılmaktadır: “ *bir kimse ḫuzlu balḳama mübtelā olsa def‘a ve def‘a ve tecrībe olunmuşdur ḫattā bu ḫaḳirīñ başına gelmişdir* ”(56a/14-15).

Eserde 16.yüzyılda yaşadığı bilinen Sultan Süleyman ve Saadetli Giray Han’a ait birer terkip bulunmaktadır:

“**Sultān Süleymāna** ḫekīm başınıñ icād eylediği ma‘cūn kāmīle ve maḳbūl edviyyeyi getiredür ki ‘umūm renclere dā‘ıdır. ” (70b/7-8).

“**nev‘-i diger** şerbet **sa‘adetli Girāy Ḫan** şerbetidür ki ḡāyet laḫīfidir şafrāyı ve balḳamı gidere...” (52b/13-15).

⁹ İlaçlar (Devellioğlu,2012:232).

Eserdeki diğer bir terkip, Sultan Selim için hazırlanmıştır:

“ **habb-ı sultan selim hazretleri** terkibi kendüleri için etdirüp isti‘ māl eyleyüp niçe fâ‘idelerin müşâhede eylemişdir kıranfıl (5) zencebîl (5) dârçin (5) maştaķı (4) günlük (5) ...” (53b/2-5).

16.yüzyıl tıbbından örnekler bulunan *Risâle-i Mücerrebât*, yazıldığı yüzyıla dair bir bilgiyi de içermektedir. Bu bilgi, bu dönem tıbbi hakkında daha önce değinilenleri kanıtlayan “şarlatan hekimler” konusudur. Eserde sıtma hastalığının ele alındığı 62. bölümde, yalancı bir hekim tarafından yanlış yapılacak bir tedavinin yerine, doğal yöntemleri kullanmanın daha doğru olduğunu belirten cümle şöyledir:

“Eger ağır heştelige mübtelâ olan kimesneye kavınıñ bir mıkđâr çekirdegini şu ile işladup şahğ idüp şuyın çıkarup içürseler nâfi‘ dir ve dağı karpüzin şuyın içmek yalancı hekimden ‘alâdır ve dağı meşhürdur bir parça tebeşir ezüp şuyın içseler şusuzlığı giderir.” (34b/8-11).

Risâle-i Mücerrebât’ta çeşitli hastalıkların tedavi edilebilmesi için farklı tedavi yolları bulunmaktadır. Eserden seçilen bazı örnekler şöyledir:

“**mümiyâ** içmek ve sürünmek yâhüd hıkne eylemek kemik ufalanmasına ğâyet nâfi‘ dir” (41a/11-12).

“**eger kıızıl boyayı** sirke ile mağlûţ eyleyüp ak bahağ ursalar nâfi‘ dir” (35b/1-2).

“yaş **şalgamı** bişürüp bala kıtsalar ağızda kıtsalar ağız ağrısını giderir ” (17a/12-13).

“**eger** üç güne dek günde bir dirhem şarı şabır yeseler eski uyuza ğâyet nâfi‘ dir.” (36a/3-4).

Eserde hastalıklara iyi geldiği düşünülen inançlarla ilgili uygulamalara da rastlanılmaktadır: “ *lilâfî şüresin ta‘âm üzerine okusalar ol ta‘âmda zehir olsa zarar gelmeye.* ” (42a/3-4).

Aslında bir tıp eseri olan eserde kumaşlardaki lekelerin çıkarılabilmesini sağlayabilecek doğal çözümlere de yer verilmiştir. Bu çözüm veya öneriler, eserin 104. babında yer almaktadır. Bu kısımdan seçilen örnek şöyledir:

“**eger** cümle libâslara bir ğayrı leke bulaşmış olsa bir mıkđâr turunc şuyıyla bir mıkđâr eski sirkeyi mağlûţ eyleyüp ve ol kaftâna sürüp ve güneşe karşı aşâ koyup kırudalar” (68a6-14).

3. *Risâle-i Mücerrebât*’ın Dili ve Söz Varlığı

Risâle-i Mücerrebât, adlı Türkçe tıp yazmasında tedavi yöntemlerinin anlatımında yalın ve anlaşılır bir dil kullanılmıştır. 14.yüzyıldan itibaren edebî eserlerden dışında verilen türlerdeki eserler arasında tıp konulu çeviriler ve telif eserler de bulunmaktadır. Anadolu’da sade bir dille Türkçe tıp eseri yazma geleneğinin 14.yüzyıldan başlayarak görüldüğü bilinmektedir (Özçelik, 2001:1). *Risâle-i Mücerrebât*, bu geleneğin 19.yüzyılda da devam ettiğini gösteren Türkçe tıp yazmalarının örneklerinden biri olarak değerlendirilebilecek bir eserdir. Eski Oğuz Türkçesi zarf-fiil eklerinden olan -ıcak (Timurtaş, 1994: 139) metinde örneklenebilmektedir: *merhem gibi olıcak* 25a/5. Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde görülen gereklilik yapısı (Şahin, 2015:44-67), *metinde de tespit edilmiştir: gelse gerekdir* 30a/12, *âciz kıalsalar gerekdir* 31a/1. Metinde isimden isim yapan +lu eki ile -duk sıfat-fiil eklerinin düzlük-yuvarlaklık uyumu açısından ikili örnekleri tespit edilmiştir : *fatlu* 18a/10; *temregili* 27b/2; *ceviz çignedikde* 32a/14, *esbâbı giydikde* 48a/15, *oldukda* 9a/4, *oldukda* 11a/8.

Risâle-i Mücerrebât, adlı Türkçe tıp kitabında söz varlığında tespit edilen Türkçe kelimelerden bazıları şunlardır:

âğır: ‘ağrı, zehir’

ağulu cānāvārlar girmeye 43b/6.

arık¹⁰: ‘cılız, zayıf’

insāniñ semüz ve arık olmasınıñ mu‘ālecesi 34a/7.

arıkla¹¹: ‘zayıflamak’

bedeni nāķıs idüip ve arıqlada 34a/13-14.

çalın¹²: ‘yaralanmak; inme inmek¹²’.

eli ve ayağı çalınup çāre olmasa 34a/4.

egegü¹³: ‘Kaburga’

egegüde ve ciğerde olan ‘illete 19b/14.

uğluk(ğ)¹⁴: ‘uyuluk’

bir taş alup uğluğına bağlasalar 52a/3.

Söz varlığı açısından oldukça zengin olan eserde Türkçe terimlerin yanında Farsça, Arapça ve Grekçe kökenli terimlere rastlanılmıştır. Eserin söz varlığından seçilen terimler şöyledir:

Türkçe bitki adları

aķ şakız 71b/11, böğürtlen 12b/14, ılgun yemişi 70b/3, kabaķ 8b/9, kadın tuzluğu 67a/8, oğul otı 16b/10, şarımşak 58b/1, siñirli yaprağı 15a/7, topalaķ 55a/10, turaķ otı 30a/10, yarpuz 35b/16.

Türkçe hayvan adları

ayu 45b/5, çekirge 47b/12, deve 47b/15, gelincik çiçeğı 5a/9, göğercin 13b/4, karınca 48a/5, kaz 40b/2, kırlangıç 2b/5, kūr bağıası 15b/11, keçi 40b/2, kirpi 28b/7, koyun 31a/5, şakşagan 22b/11, sivri siñek 48a/1, tavşan 25b/2, yılan 47b/12.

Türkçe organ adları

barmaķ 25a/7, *beñiz* 17a/4, *boynuz* 43b/2, *deri* 41a/6, *egegü* 19b/14, *eñse* 5a/1, *göbek* 25a/3, *ilik* 70b/12, *ķavuk* 29b/1, *ķasık* 29b/11, *ķulaķ* 68a/5, *şu yolu* 29b/6, *ķalaķ* 27b/1, *uğluk* 52a/3, *yürek* 32a/5.

Türkçe hastalık adları

arşlan 48b/9, at öksürüğü 69a/9, göbek düşmesi 28b/12, ekşi geñirmek 64a/11, ķavuk şovuķluğu 64a/10, ķurlagan¹⁵

¹⁰ bk. (Dilçin,1983:12).

¹¹ bk. Tarama Sözlüğü (2009:201).

¹² bk. Derleme Sözlüğü (2009:1055).

¹³ <eğe (Eren,1999:426).

¹⁴ Eski Türkçe udluk ; OT.udluk (Eren,1999:426) ; Bu kelimenin kökeni konusundaki farklı bir görüş için bk. (Başdaş,2006: 61).

¹⁵ <ķurluğan (Clouston,1972:841).

19a/12, unutmaklık 71a/11, unutsaklık 10b/4, sancu 25a/11, şaralık 25b/14, sigil 35b/5, şızı 7a/3, uyuz 33a/7.

Türkçe yiyecek ve içecek adları

ķavırma 25b/2, ķoruķ şuyı 16b/1, ķuyruķ yağı 35b/17, şa yağı 43b/15, şığır yağı 29a/7, süd 23b/14, tere yağı 25a/9, yoğurt 37b/2, yoğurd ayrıanı 8b/12.

Alıntı bitki adları

Arapça: cevz-i bevva 31b/2, ĥardal 48b/8, ķaranfıl 51b/11, mürr-i şafı 26b/1, rāvend-i tavıl 47a/5, şaķaķül 54b/13, ‘üdü’ş-saleb 54b/13.

Farsça: benefşe 51a/9, dārĥin 24b/4, ĥavlıcān 55a/11, encir 35a/12, noĥüd 49a/7, sünbül 55b/12, şalgam 17b/6, za‘ferān 32a/12

Grekçe: būber 48a/11, defne 36b/8, maştaķi 58a/14.

Alıntı hastalık adları

Arapça: ‘ırķu’n-nisā 32b/16, ĥafaķān 23b/11, laķve 46a/8, meflūc 46a/8, nāzle 68a/1, nıķriş 40b/5, şaķāķ 24a/5, cūzzām 35a/3.

Terkip adları

Arapça: encübār¹⁶ şarābı 67b/13, dīnār şarābı¹⁷ 67a/10.

Arapça-Farsça: şarāb-ı benefşe 45b/2.

Farsça-Arapça: şāhtere şarābı 67b/1.

Türkçe-Farsça: ağaç ķavını şarābı 67b/7.

Türkçe-Arapça: temür şarābı 67a/14, ķoruķ şarābı 52a/8.

Grekçe- Arapça: eftimīn¹⁸ şarābı 67b/14.

Sonuç

Risâle-i Mücerrebât adlı eser, Milli Kütüphane’ de 06 Mil YzA 7700 numarasıyla kayıtlı olan bir tıp yazmasıdır. Eser, Abdullah Sıtkı’nın öğrencilerinden Ali-er- Rızâ tarafından istinsah edilmiştir. Eserde Hicrî 22 Recep 1299 ve Rumi 24 Mayıs 1288 olmak üzere iki tarih tespit edilmiştir. Bu tarihler, eserin 72 a ve 72 b sayfalarında yer almaktadır. Bu tarihlerden hareketle eserin 1881 ile 1882 yılları arasında istinsah edildiği düşünülebilir.

19.yüzyıl, Osmanlı tıbbında Batı tıbbındaki gelişmelerin takip edilmeye çalışıldığı bir dönemdir. Fakat tıp alanında ilerlemenin gerçekleşmesi için gösterilen çabalara rağmen 19. yüzyılda diplomasız

¹⁶ Bitkinin anlamı için bk. (Önler,2019:58).

¹⁷ Şarāb-ı dīnārī (Önler, 1990:199).

¹⁸ <Grekçe eftimūn (Murad,2009:275).

insanların hekimlik yapmaya kalkıştıkları da görülmektedir. Bu dönemdeki niteliksiz hekimler konusu, *Risâle-i Mücerrebât* 'ta *yalancı hekimden 'alâdır* sözleriyle belirtilmiştir. Tarihî tıp metinlerinin bir örneği olan eser, bu yönüyle yazıldığı çağın izlerini taşımaktadır. Fakat bu tıp eseri, İslam tıbbının ünlü hekimlerinden alıntılar yapılarak oluşturulan klasik tıp eserlerini temsil eden bir örnektir. Eserde 16.yüzyıl tıbbına işaret eden terkipler de yer almaktadır. *Risâle-i Mücerrebât*, tarihî tıp geleneğine uygun eserlerin hem 19. yüzyılın sonuna kadar istinsah yoluyla devam ettiğini göstermektedir. Bu tıp eseri, 19.yüzyılda hem tarihî tıp anlayışından hem de bu anlayışı yansıtan kaynak eserlerden yararlanmaktan tam olarak vazgeçilmediğini göstermektedir.

Eserde Eski Oğuz Türkçesini yansıtan bazı dil yapılarına rastlanılmıştır. Eserde başka dillerden alınan tıp terimlerinin yanında Türkçenin terim zenginliğini gösteren kelimeler de bulunmaktadır. Metin Türkçe hayvan, organ ve hastalık adları yanında bitki adları açısından da önemli veriler sunabilecek niteliktedir. Eserdeki organ adlarından *egegü 'eyegü'* ve *ugluk 'uyluk'* terimlerinin farklı söyleyiş biçimleriyle geçmesi de eserdeki önemli veriler arasında görülebilir.

Risâle-i Mücerrebât adlı Türkçe tıp kitabının Türk diline ve tıp alanındaki çalışmalara katkı sunabileceği beklenmektedir.

Kaynakça

- Akdeniz, N. (1977). *Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihî ve Deontoloji Kürsüsü.
- Aydın, E. (2006). *Dünya ve Türk tıp tarihî*. İstanbul: Güneş Kitabevi.
- Başdaş, C. (2004). Türkçe Organ Adlarında Kelime Sonu -k Ünsüzü ve Çokluk, *İlmî Araştırmalar*. (21), 45-57.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Çetin, H. A. (2020). *Eski Anadolu Türkçesi Eczacılık Ve Tıp Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Demirhan, A. (1982). *Kısa tıp tarihi*. Bursa: Bursa Üniversitesi Basımevi.
- Devellioğlu, F. (2012). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Yayınları.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Göktaş, H. (2014). XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hekim Hasta İlişkileri Ve Diplomasız Hekimler, *Journal of History Studies*, 6(6), 99-115.
- Hayırlıdağ, M. (2019). *Hüseyin Hulki Bey'in Eseri " Tabâbet-i Hakikiye ve Mesâlik-i Bâtla-i Tıbbiye"nin Günümüz Türkçesine Kazandırılması ve Günümüz Tıp Anlayışıyla Değerlendirilmesi*. Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara.
- Kahya, E. (1987). 18. ve 19. Yüzyılda Genel Çizgileriyle Osmanlılarda Bilim. *Erdem*, 3(8), 491-418.
- Murad, S. (2009). *Lügât-ı Müşkilât-ı Eczâ Derviş Siyâhî Lârendevî (Giriş-Metin-İnceleme-Dizin)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış, Sakarya.
- Önler, Z. (1990). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ I (Giriş-Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Önler, Z. (1999). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ II Sözlük*. İstanbul: Simurg.
- Önler, Z. (2019). *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özçelik, S. (2001). *Kitâbü'l-Mühimmât*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Özkaya, Ş. Y. (2017). *Bir XVIII. Yüzyıl Müellifi Ebû Bekir Nusret Efendi'nin Mâ-Hazara fi't-Tıbbî'r-Rûhânî vel-Cismânî Adlı Tıp Eserinin İncelenmesi Ve Transkripsiyonu*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi , Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Risâle-i Mücerrebât*, Milli Kütüphane, 06 Mil Yza 7700.
- Risâle-i Mücerrebât*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Şahin, H. (2015). *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tarama Sözlüğü, (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. Cilt I.
- Timurtaş, F. K. (1994). *Eski Türkiye Türkçesi XV.Yüzyıl (Gramer-Metin-Sözlük)*. Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Turan, R. (2015). *Risâle-i Hıfz-ı Sıhhat-ı Ahâli (40.-79. Varaklar Arası) (Dil İncelemesi – Metin-Sözlük)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (2009). Cilt II. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uludağ, O. Ş. (2010). *Osmanlılar Devrinde Türk hekimliği*. Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ünver, S. (1983). *Tıp Tarihi Yıllığı II*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi

Yayınları.

Yıldırım, N. (1981). *XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahname*. İstanbul Üniversitesi. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul.

Yıldırım, N. (2015). *İstanbul'da Sağlık Hayatı*. Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, 4, 92-137.